

Les representacions: un camp de recerca des de l'antropologia lingüística per mantenir la diversitat.

Per al taller C. Balanç de la recerca sociolingüística. Nous corrents i paradigmes.

Emili Boix-Fuster

Professor del Centre Universitari de Sociolingüística i Comunicació (Universitat de Barcelona) i president de Grup Català de Sociolingüística. Ha publicat *Triar no es trair. Llengua i identitat entre els joves de Barcelona* (1993), *¿Una llengua, un estado? La organización política de la diversidad lingüística* (amb Albert Bastardas) (1994) i *Sociolingüística de la llengua catalana* (amb F.X. Vila) (1998)

Què són les representacions lingüístiques?

Les representacions lingüístiques- també anomenades ideologies, mentalitats o actituds- s'entenen com totes aquelles concepcions o racionalitzacions que els parlants tenen sobre l'ús i l'estructura de les llengües. Ens interessen sobretot aquelles representacions o ideologies que promouen les necessitats i interessos d'un grup o classe dominants a les expenses de grups marginats, per mitjà de la desinformació esbiaixada o la manca de reconeixement. Conèixer els mecanismes que creen i reproduïxen aquestes representacions lingüístiques

- (a) és crucial per identificar de quina manera es fonamenten i racionalitzen desigualtats socials
- (b) és imprescindible per mantenir la diversitat tant a l'interior de les llengües com entre llengües diferents, i
- (c) és necessari per entendre els processos de canvi lingüístic, en el cas de societats monolingües, i els processos de conflicte i contacte de llengües en el cas de societats plurilingües.

1.-Els diferents nivells de consciència metalingüística o metapragmàtica.

Aquestes representacions sobre l'estructura i l'ús lingüístic són molts diferents segons l'aspecte d'aquesta estructura i ús que es tingui en consideració. Hi ha una clara gradació en la consciència metapragmàtica que els parlants tenen sobre la llengua i els seus usos.

1.1. D'una banda podem observar aspectes sobre els quals els parlants tenen escassa consciència, sobre els quals els parlants emeten poques avaluacions explícites i clares. En aquest pol podem esmentar el que William Labov, l'iniciador de la sociolingüística variacionista, anomenava, *marcadors* i *indicadors*. Els marcadors i indicadors són variants lingüístiques, és a dir, formes alternatives de dir el mateix, que comencen a estendre's dins de la comunitat lingüística, però que no desperten avaluacions o reaccions encara definides. En altres paraules, són variants opaques, que no es correlacionen encara prou clarament amb diferents sectors socials dins la comunitat lingüística. En general els parlants són menys conscients dels elements gramaticals o morfosintàctics que no pas dels elements lèxics o discursius. Són elements sobre els quals la consciència metapragmàtica o metalingüística és menor.

1.2. D'altra banda, en l'altre pol de consciència metapragmàtica, podem esmentar els *estereotips*, és a dir, aquells elements lingüístics estigmatitzats envers els quals els parlants d'una comunitat tenen reaccions o representacions ben definides, podríem dir exageradament definides perquè se'ls sol relacionar de manera simplificada amb certs trets socials determinats. Quan el procés de canvi lingüístic està en marxa, hi ha una estratificació social de les variants regressives i en progrés, i aquestes variants desperten reaccions avaluatives de rebuig o d'aprovació. Sobretot destaquen les avaluacions negatives, perquè com és habitual en el comportament social, sobresurt més el que es rebutja que no pas el que s'accepta, el que els francesos denominen *repoussoir*.

De quins aspectes de la llengua es té més consciència, i, per tant, se'n poden tenir representacions? En general es té més consciència d'aspectes fonètics i entonatius estereotipats (el que s'anomena col·loquialment *accent*) i d'aspectes discursius i lèxics.

-Els elements suprasegmentals són molt peculiars: se'n té consciència (els membres d'una comunitat lingüística els reconeixen) però alhora se'n té poc control. Els accents són un servent imprevisible i impredecible. Els accents, els podem reduir, però difícilment els podem eliminar o canviar.

-Els elements argòtics de caire escatològic, religiós o sexual desperten reaccions subjectives perquè el seu ús assenyalava una subversió d'alguna prohibició tabú o una transgressió de les normes socials dominants que sovint, si més no en els països occidentals, els prohibeixen.

-Per posar un altre exemple, els pronoms personals d'adreçament apareixen clarament en la consciència dels parlants perquè el seu ús assenyalava o indicava (*indexes* en anglès) relacions de poder i solidaritat.

Sembla doncs que surten més a la superfície aquells elements que són més crucials per a la competència comunicativa fluïda d'un parlant en una comunitat.

-. Finalment les marques transcòdiques, és a dir, aquelles interferències o alternances de codi pertanyents a una llengua o varietat diferent de la llengua o varietat de base, solen ser molt percebudes perquè poden indiciar la pertinença a un determinat grup etnolingüístic. L'ús desmesurat de trets lingüístics d'un grup aliè sol ser considerat un trencament de les normes d'ús intragrups.

Prova que els parlants tenen consciència i, per tant representacions envers els argots, envers els pronoms personals d'adreçament, i envers les marques transcòdiques (interferències i alternances de codi), és que aquests elements són condemnats explícitament. Així trobem casos d'heterocorreccions i autocorreccions és a dir, casos en què els parlants es corregeixen els uns als altres o casos en què els parlants es corregeixen a si mateixos. En situacions de bilingüisme molt generalitzat de la població, en què estan en contacte dues llengües molt similars com el castellà i el català (ambdues derivades de la llengua llatina), que tenen normes estàndard i una norma prou diferenciada, aquesta pressió normativa explica que hi hagi sovint casos d'ultracorrecció, és a dir, d'aplicació errònia, per exageració, de la norma. Els casos d'ultracorrecció són manifestacions del que el sociòleg francès Pierre Bourdieu anomenava al·lòdòxia.

Aquests elements lingüístics són conculcats, ensenyats explícitament i la consciència és tan clara que s'han lexicalitzat expressions per referir-s'hi. Per exemple, en català, en castellà, en alemany o en francès, hi ha verbs per indicar que s'usa el pronom personals d'adreçament que indica solidaritat o proximitat: tutejar, tutear, dutzen o tutoyer, respectivament.

Evidentment també hi ha representacions envers les llengües o varietats com un tot. La història de la lingüística proporciona molts exemples de valoracions de les llengües com a superiors, com a més clares, o més riques, molt sovint perquè se les considerava, per exemple, més semblants a les llengües clàssiques o sagrades com el llatí, el grec o l'hebreu, o bé perquè se les considerava més urbanes, menys identificades amb sectors rurals o rústics. La història de la lingüística i la història *tout court* també mostren com s'han anat cristal·litzant les representacions de les llengües com un conjunt ben delimitat i separat de varietats, ben distintes les unes de les altres. El nacionalisme crea la visió no qüestionada que hi ha coses anomenades llengües diferents: el pagès medieval parlava o parlava en pla, ara parla alguna cosa. L'Estat nació de matriu occidental, amb tot les institucions educatives, comunicatives i militars que l' han acompanyat ha

facilitat aquesta representació ben compartimentalitzada de les llengües, que contrasta amb la visió molt més fluïda de la diversitat lingüística que hi havia a l'Edat Mitjana europea o a certes zones africanes o asiàtiques actualment. D'una manera o altra aquesta consideració de les llengües depèn del seu valor de canvi com a element més o menys negatiu en la competició en cada àmbit, activitat, o camp socials, en la nomenclatura també de Pierre Bourdieu. Cada llengua o varietat proporciona diferents capitals econòmics, socials, simbòlics i culturals.

2. Les principals macrorepresentacions i llur efecte en la diversitat lingüística.

Es poden destacar dues macrorepresentacions, molt esteses en diversos països occidentals, que tenen efectes negatius en la diversitat lingüística.

2.1. D'una banda, pel que fa a la varietat interna de les llengües, pel que fa a la variació intralingüística, trobem *els mites de l'absència d'accent i el mite de la llengua estàndard*. Es creu erròniament que existeix un únic bon accent (l'anomenat sense accent) i que hi ha un únic model de llengua estàndard. En els anuncis d'ofertes de treball per a empreses de televenta, per exemple, es demana, empleats, que "no tinguin accent", és a dir que pertanyin a algunes zones determinades. Aquesta ideologia considera que hi ha una varietat superior, trivialitza la varietat o accent no majoritari, i aquesta jerarquizació va acompanyada de promeses d'èxit per als que s'adapten al model lingüístic dominant. Els qui parlen com cal, tindrien més possibilitat d'èxit social, mentre que els no conformistes es veurien condemnats a la marginació. Una possible definició de la ideologia de la llengua estàndard, la proporciona Rosina Lippi-Green, en el seu llibre exemplar, *English with an Accent. Language, ideology and discrimination in the United States* del 1997. La ideologia de la llengua estàndard seria un biaix cap a una llengua abstracta, idealitzada i homogènia, que seria imposada i mantinguda per les institucions dominants, que es basa sobretot en la llengua escrita, però que es fonamenta principalment en la llengua de les classes mitjanes altes. Aquesta exigència que els sense poder s'assimilïn és impossible de manera total perquè l'accent d'una persona (l'entonació distintiva i els trets fonològics) ja està fixat i sol pot ser canviat parcialment, si no hi ha un ensinistrament professional. Aquest model que jerarquitzava es dona a l'interior de les llengües estandarditzades, però, també es dona entre les diferents llengües, a favor de l'anglès, la llengua hegemònica mundial. Recordem, ara fa uns dos anys, que nuclis esperantistes organitzaren una campanya de protesta contra les ofertes de treball que demanaven un domini i un accent com de parlar nadiu de l'

anglès. Aquest requisit discriminava tots aquells que, tot i tenir-hi una gran fluïdesa, no tinguessin la llengua anglesa com a primera o com a materna.

Hi ha, per tant, un model de subordinació lingüística que classifica i discrimina jeràrquicament les varietats d'una llengua. La gent és jutjada més per la forma que pel contingut del que diuen i s'implica que no val la pena escoltar algú perquè aquest algú parla diferent. Però no tot tipus de variació es jerarquitzava sinó sobretot aquella que és emblemàtica de diferències de raça, etnicitat, classe social o religió. En situacions d'intens contacte de llengües com al Canadà francès entre el francès i l' anglès, o en les zones bilingües espanyoles (gallec/castellà, basc/castellà i català/castellà), i en general en tots els processos de recuperació i de reforma lingüístiques arreu del món, es dona un nivell alt de consciència lingüística entre molts parlants, perquè molts d'ells, sense ser lingüistes, en la vida i pràctica de cada dia, comparen contínuament els dos codis en contacte.

En aquest cas, trobem l' anomenat *purisme lingüístic*. El purisme és la ideologia o representació que es creu capaç d'elucidar quins elements són genuïns o no genuïns o indesitjables d'una llengua, i que condemna o exclou els segons. Els moviments de recuperació lingüística sempre tenen un component purista perquè es plantegen com a objectiu netejar, purificar tot allò que es creu no propi o genuí, pertanyent a un nucli de trets propis. Evidentment els excessos del purisme són perillosos.

- (1) En primer lloc, perquè la postura de vigilància i de purificació del purisme pot ultrapassar-se. Així, en nom del purisme es poden excloure erròniament trets sociolectals o geolectals. Es passen a rebutjar com a aliens a la llengua, trets que pertanyen a un subgrup de parlants de la llengua. Per exemple, en el català de Barcelona, *papà o mamà* són considerats castellanismes per molts parlants, perquè coincideixen amb el castellà, quan simplement són variants de la classe mitjana-alta
- (2) En segon lloc perquè el zel purista, pot comportar un excés de vigilància entre els parlants, de tal manera que aquests poden tenir escassa seguretat lingüística. Creiem que l'objectiu social que s'hauria d'abastar és que els i les parlants puguin usar la llengua amb seguretat i amb autonomia, segurs de la seva competència lingüística, sentint que la seva llengua pot expressar els matisos de la seva vida, sense cap excés de respecte o de por envers les normes lingüístiques, siguin quines siguin.

2.2. D'altra banda, *pel que fa a la varietat entre les llengües del món*, pel que fa a la variació interlingüística, hi ha la representació molt estesa que a un estat correspon o ha de correspondre una sola llengua, malgrat que hi ha uns 200 estats al món i, pel cap baix, quatre mil llengües. Aquest afany

que la ciutadania s'homogeneïtzi culturalment i lingüística ve de lluny, té les seves arrels en el liberalisme occidental. Ja la Revolució Francesa va propugnar la igualtat de dret dels ciutadans però alhora va afavorir o forçar la igualació de trets d'aquests ciutadans. Des de la Revolució Francesa es dona la confusió, molt fàcil en les llengües romàniques, entre igualtat de drets (equality en anglès) i igualtat de trets (sameness en anglès). La República Francesa, que ha aconseguit pràcticament eliminar totes les altres llengües de l'Hexàgon que no siguin el francès ha estat el paradigma màxim d'aquesta política assimiladora a ultrança, que dissortadament molts altres estats han intentat imitar. Per a la construcció de l'Estat-nació calia eliminar les diferències que eren una nosa, com les velles unitats de mesura enfront del sistema mètric decimal. Poc després, el 1860, el clàssic del liberalisme John Stuart Mill propugnà que un cert grau d'homogeneïtzació cultural de la ciutadania era indispensable: "En un poble sense sentiment comú, sobretot si llegeix i parla diferents llengües, no pot existir una opinió pública unida, necessària perquè funcioni el govern representatiu". Potser el tret més significatiu d'aquest liberalisme és la creença que, davant aquesta diversitat dels ciutadans, l'estat pot romandre cec i neutral. Però sabem que aquesta expectativa és falsa: l'Estat no pot ser mut ni sord, d'una manera o altra ha de comunicar-se, ha de triar una o unes llengües. Els liberals comunitaristes com Taylor o Kymlicka ja han mostrat en molts treballs que el fet que un Estat no reconegui les llengües dels seus ciutadans comporta en la pràctica excloure-les, menystenir-les. Aquests autors propugnen doncs un reconeixement proporcionat d'aquestes diferències lingüístiques dels ciutadans. D'altres autors com Manuel Delgado, adverteixen contra possibles efectes perversos contra un excés de fixació d'aquestes diferències. Voler categoritzar, llençar categoritzacions com si fossin una malla al damunt de la societat, podria limitar la llibertat d'adscripció dels ciutadans. Per això, aquests autors invoquen que es pugui passar desapercebut en el món urbà on tothom seria minoria en algun dels seus trets.

3. La tasca de l'antropologia lingüística davant la diversitat lingüística.

Davant d'aquestes representacions lingüístiques tan difoses, des del paradigma de l'antropològica lingüística, hi ha dues tasques principals a fer.

3.1. Si les representacions i ideologies són més efectives, quan són menys visibles, aleshores el primer pas seria fer visible el lligam entre la ideologia de la llengua estàndard i la dominació social. En primer lloc es pot descriure com aquest model de subordinació s'institucionalitza, s'estén i difon entre els parlants, fins al punt que es guanya el mateix consentiment

del grup subordinat. Així, per exemple, es pot examinar el funcionament del sistema educatiu, la indústria de la informació (teatre, cinema, ràdio, televisió i vídeo), els mecanismes d'accés al mercat de treball, i el funcionament del sistema judicial. Totes aquestes institucions treballen alhora de manera que és complex però possible rebatre-les.

Es tracta doncs de descriure com aprenem a sentir-nos còmodes amb allò que és idèntic i a sentir-nos recelosos davant allò que és diferent. El rebuig d' accents i de varietats distintes és una manifestació més d'hereofòbia

3.1.1. En el sistema educatiu el currículum dels coneixements lingüístics que els alumnes han d'adquirir i la mateixa llengua emprada pels mestres jerarquitzen les llengües. Fa molts anys que no se segueixen els principis de Basil Bernstein que distingia entre codis restringits, més contextualitzats i emprats per les classes populars, i codis elaborats, més descontextualitzats i emprats pels sectors socials mitjans i alts i per la institució escolar. Fa molts anys ja que Labov (1969) descrigué la lògica de l' anglès dels negres nordamericans i mostrà que és igualment capaç que la de l' anglès estàndard

3.1.2. En els mitjans de comunicació de masses, els accents identifiquen lloc i context però també són una manera de caracteritzar, d'acord amb estereotips establerts prèviament. Les tries lingüístiques comporten idees sobre el llenguatge i sobre la importància del llenguatge. Els caràcters positius de moltes pel·lícules parlen estàndard, mentre els caràcters negatius empen trets sociolectals o geolectals marcats, o bé empen un accent estranger. Per posar un exemple molt conegut, a La llista de Schindler de Spielberg els pitjors personatges tenen un accent alemany més marcat, o en Els tres porquets de Disney, el llop dolent parla amb accent ídix

3.2. En segon lloc, i sobretot, es tracta de mostrar com aquest model de subordinació que discrimina accents, varietats i llengües no prestigioses, discrimina els drets dels individus a l'accés de posicions socials, com individus demòcrates, que són respectuosos de diferències de gènere, de classe, de raça o de religió en canvi discriminen per l'accent . Aquest model de subordinació lingüística impedeix un dret humà bàsic: parlar lliurement en la llengua materna sense intimidació, sense estar en l'ombra d'altres llengües i persones. Resistir el procés de subordinació, passivament o activa, és exigir el reconeixement, és exigir el simple pret a ser escoltat. Per això cal examinar (enregistrar i analitzar) en detall les situacions d'accés a noves feines i posicions socials (els anomenats *gate-keeping encounters*), tal com entrevistes per a la concessió d'ajuts públics o per accedir a llocs de treball. Les dades qualitatives provinents de períodes

d'observació participant són especialment necessàries per a obtenir dades amb un alt grau de validesa. Aquestes dades mostren a vegades un contrast entre afirmacions retòriques a favor de la diversitat, d'una banda, i, de l'altra, el manteniment de discursos i pràctiques lingüístics excloents envers una llengua o varietat.

L' antropologia lingüística pot, per tant, (a) mostrar els mecanismes concrets mitjançant els quals les representacions lingüístiques dominants discriminen i (b) ajudar a construir representacions radicalment defensores de la diversitat lingüística.

4. Alguns principis afavoridors de la diversitat lingüística. Uns quants principis s'haurien de difondre en pro de la diversitat lingüística.

4.1. D' una banda pel que fa a la variació a l'interior d'una llengua cal mostrar que:

- (a) totes les varietats orals canvien
- (b) totes les llengües orals són iguals en termes lingüístics, és a dir, tenen les mateixes potencialitats d'expressió
- (c) la gramaticalitat i l'efectivitat comunicativa són aspectes independents i distints
- (d) l'escrit i l'oral són criatures diferents, històricament, estructuralment i funcionalment
- (e) la variació és intrínseca a qualsevol unitat parlada a qualsevol nivell, per tres raons: (1) per raons internes de producció i percepció, (2) per raons socials i (3) perquè és un vehicle creatiu de lliure expressió. Explotem la variació lingüística disponible per tal d'enviar una sèrie complexa de missatges sobre nosaltres i sobre la manera com ens posicionem al món

4.2. D' altra banda, pel que fa a la variació interlingüística, és a dir, pel que fa a la gestió del multilingüisme, cal fer una pedagogia pacient. Cal mostrar i es pot mostrar perfectament que els estats multilingües poden ser i són compatibles amb l'eficiència i el desenvolupament social i econòmic, tal com exemplifiquen els casos molt coneguts de Canadà, Suïssa, Finlàndia. Això sí, les experiències reeixides de multilingüisme estatal són el fruit de processos lents i fatigosos, són el resultat de molts conflictes i pactes pragmàtics. A Espanya, organitzacions no governamentals com Organització pel Multilingüisme propugnen un reconeixement igualitari de totes les llengües de l'Estat per part dels òrgans centrals.

4.3. Aquesta plena acceptació de la igualtat de drets de les llengües i de les varietats lingüístiques, hauria d'anar acompanyada de renúncies, de les quals podem destacar dues:

4.3.1. renunciar al perfeccionisme generalitzat, o sigui a un competència idèntica en dues o més llengües o en dues o més varietats. Cal adoptar, en canvi, un concepte més tolerant de bilingüisme, de multilingüisme i de multidialectalisme. Hauria de ser vist com a normal, admissible i apropiat que un individu no s'expressi amb la mateixa fluïdesa, perfecció o complexitat a tots els nivells en dues (o més) llengües que domina i usa. Un accent lleidatà, àrab, mallorquí, alemany o xava no corromp necessàriament, per exemple, la llengua catalana, de la mateixa manera que els molts accents amb què s'arriba a parlar l'anglès no corrompen aquesta llengua. L'exigència en anuncis de feina, que els sol·licitants tinguessin un accent nadiu o de llengua materna és una mostra flagrant de discriminació contra els –ja majoritaris- parlants d'anglès que no el tenen com a primera llengua. De la mateixa manera caldria tenir representacions més tolerants envers les interferències i, sobretot, envers les alternances de codi (*code-switching*) en situacions multilingües.

4.3.2. Renunciar a l'ús ubicu i exclusiu d'una sola llengua. Cal una certa relativització del concepte de llengua pròpia. Es poden tenir dues (o més) llengües però no necessàriament en cada moment i amb les mateixes funcions individuals. El que cal evitar, si es vol preservar les llengües petites o minoritzades, és la distribució jeràrquica de funcions, a l'estil de la diglòssia clàssica, que les reclogués en funcions socials de poc prestigi. Més aviat el que cal propugnar és una política de subsidiarietat que atribueixi algunes funcions exclusives (no les menys prestigioses) a la llengua que es vol protegir. Si no hi ha aquestes funcions exclusives, les tendències globalitzadores poden erosionar terriblement els usos (i les representacions) dels parlants de llengües minoritzades.

5. *Conclusions.* Aquesta concepció del plurilingüisme i del pluridialectalisme em sembla la resposta millor a la qüestió que ens plantegem: el plurilingüisme i la interculturalitat, la polifonia de pertinences i pluralitat de lleialtats i identifications. Hem vist com les mostres de variació lingüística, les diferències d'accent, en una societat més justa i més amable haurien de ser considerades una mostra dels drets individuals a ésser diferents. El paradigma de l'antropologia lingüística en mostrar com s'estableixen i com es reproduïxen les representacions lingüístiques homogeneïtzadores i discriminadores pot ajudar a modificar-ne i reduir-ne l'abast.